

**OBSERVAȚII ASUPRA LIMBII ROMÂNE. P. NEMOIANU,
PĂRERILE UNUIA CARE N-A ÎNVĂȚAT LA ȘCOALA ROMÂNEASCĂ**

ADRIAN CHIRCU¹

Universitatea „Babeș-Bolyai”, Cluj-Napoca

NOTES ON ROMANIAN LANGUAGE. P. NEMOIANU,
OPINIONS OF SOMEONE WHO DIDN'T STUDY AT A ROMANIAN SCHOOL

Abstract. In his study, the author aims to discuss the ideas regained from the lines of few microtexts documented in the pages of a brochure, named *Limba românească. Părerile unuia care n-a învățat la școala românească* [*The Romanian language. Opinions of someone who didn't study at a Romanian school*] and published by the politician P. Nemoianu. The fragments he selected are primarily linguistic, choosing several topics concerning the condition and the nature of Romanian language during the interwar period. These linguistic notes, somehow subjective, were not discussed in specialized studies until now, which determined us to investigate them furthermore. The main purpose of the analysis is to see which were the options in acquiring the Romanian language and how it was perceived in relation with other cultural languages (Latin or French, for example), in the aforementioned period.

¹ **Adrian Chircu** este profesor universitar dr. habil. (doctorat obținut în 2004, la Université de Provence, Franța) și conducător de doctorat în domeniul *Filologie/Limba română și lingvistică romanică*, la Universitatea „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca, Facultatea de Litere. A publicat o serie de lucrări de lingvistică românească și romanică, de unic autor, care au fost bine primite de către specialiștii din domeniu, dintre care amintim: *L'adverbe dans les langues romanes. Études étymologique, lexicales et morphologique* (2008), *Précis de morphologie romane* (2011) sau *Dinamica adverbului românesc. Ieri și azi* (2011). La acestea, se adaugă un număr important de studii apărute în reviste sau în volume colective. Domeniile de interes și ariile de cercetare sunt: istoria limbii române, limba română contemporană, lingvistică romanică, dialectologie, neologie, formarea cuvintelor, contacte lingvistice, româna ca limbă străină, lingvistică franceză; e-mail: adrian.chircu@ubbcluj.ro.

Keywords: Romanian language; 20th century; trends; external influences; neologisms; linguistic convention; cultural prestige.

„...eu voi privi chestiunea din punctul de vedere al acelor care nu au avut fericirea să învețe la școala românească...” (Nemoianu s.a.: 3)

1. Repere cultural-istorice

La finele veacului al XX-lea și la începutul secolului al XXI-lea, atenția lingviștilor s-a îndreptat nu numai asupra dinamicii vocabularului românesc de ieri și de azi ori a sistemului gramatical al limbii române din trecut ori din contemporaneitate, ci și asupra unor studii mai puțin cunoscute, inegale ca valoare științifică, datorate unor personalități ale vieții publice din perioadele antebelică și interbelică (istorici, promotori culturali, filologi ori juriști), implicate atât politic, cât și cultural întru propășirea semenilor din diversele provincii românești (IR VII/2 2015: 861-940; IR VIII 2010: 703-829). Printre acestea se numără I.N. Lahovary, Al. Tălășescu, Axente Banciu, Corneliu Negulescu și Eugen Todoran, precum și publicistul Petru (Petre) Nemoianu (născut în 1882/1890/1899, la Petrilova, Caraș-Severin – decedat în 1951/1952, la Aiud, și reînhumat la Timișoara), asupra activității căruia ne oprim în prezentul studiu.

2. Un politician printre literați

Învățăatul bănățean Petru Nemoianu a activat în mai multe domenii ale societății românești, fiind cunoscut de către contemporanii săi ca avocat, jurnalist², memorialist, istoric, scriitor, militar, om politic (prefect, deputat, ministru al agriculturii), editor al unor publicații de agronomie etc. (Jurma 2012 : 159) și apropiat al lui Octavian Goga și al lui Ion Antonescu. A

² Colaborator activ la *Analele Banatului* (Foartă 2004: 153).

făcut studii la Kecsekemet, la Budapesta (Nemoianu 2007: 1) și la Cluj (Jurma 2012 : 159).

Feluritele sale preocupări se vădesc, de altfel, în paginile numeroaselor cărți publicate în timpul vieții, dintre care amintim: *Corpul voluntarilor în Rusia* (1921), *Prima Alba-Iulie: voluntarii români în războiul pentru întregirea neamului. Istorice general* (1922), *Probleme bănățene* (1925), *Casian R. Munteanu: viața și activitatea sa* (1927), *Ardealul și Banatul după Unire* (1928), *Amintiri* (1928), *Chestiunea optanților unguri și Reforma agrară ungară* (1928), *Sârbii și Banatul* (1930), *Prizonier la ruși – rob la unguri* (1933), *Amintiri din copilărie* (1939), *Comerțul de animale al României* (1939), *Rostul bănățenilor în București* (1942), *Scrisori și schițe bănățene* (1943), *Cartea fiilor satului* (1946) etc.

În afara acestei activități scriitoricești bogate și diversificate, au rămas mai puțin cunoscute publicului cititor, fie acesta filolog sau nu, observațiile sale asupra limbii române ori asupra influențelor la care aceasta a fost expusă, multe inspirate chiar din constatările ori experiențele lui antebelice ori postbelice (s. n. Primul Război Mondial).

Toate acestea (probabil la origine studii autonome în paginile unor publicații din timpul său) au fost incluse într-un volum sugestiv intitulat și integrat de noi, sub o formă puțin modificată, în titlul articolului de față, respectiv *Limba românească. Părerile unuia care n-a învățat la școala românească*³ [s.a.]. În ciuda unei certe eterogenități, articolele cu un evident caracter lingvistic sunt strâns legate tematic între ele, și anume starea limbii române și a altor idiomuri în relație cu aceasta.

³ Poate că, precum alți învățați români din timpul său, P. Nemoianu a făcut unele dintre studiile sale la școli cu predare în limba maghiară, ceea ce l-a și determinat să aleagă acest titlu pentru cartea sa. Istoricii țin să precizeze că „în Transilvania și Banat, se aplica drastic legea lui Apponyi de maghiarizare forțată, dascălii unguri aplicau în cele 18 ore săptămânale de învățare a limbii maghiare metode dure, aceștia necunoscând limba română. Multe școli confesionale românești au fost desființate. Micile concesiuni făcute românilor care admiteau ca învățământul în școlile primare românești să se facă în limba română numai în anul întâi și al doilea, iar limba de predare să fie tot cea maghiară, a determinat episcopul român [s.n. Miron Cristea] și Partidul Național Român să nu le primească” (Gomboș/Stan-Gomboș 2008: 55).

3. P. Nemoianu și opiniile sale lingvistice

Primele remarci asupra limbii române se găsesc în capitolul *Fără gramatică românească*, iar punctul de plecare îl reprezintă disputa aprinsă dintre Pisani și contemporanii săi în privința neologismelor (Măruță 1937; Pisani 1942; Trohani 2002: 214-238), ce ar trebui repudiate în viziunea unora dintre aceștia.

Nu de aceeași părere este, însă, Petru Nemoianu, care îl apără pe T. Pisani („în mintea mea, dreptatea înclină spre dl Pisani”, p. 3), afirmând că autorul se numără printre cei care „nu au avut fericirea să învețe la școala românească și care s-au încopciat la viața și cultura românească abia cu înscrierea lor la cursurile universitare, și acelea străine” (p. 3).

Nemoianu mărturisește că gramatica românească cunoscută de el se bazează în principal pe cea latinească pe care a studiat-o îndelung și care i-a permis să observe anumite particularități structurale (de exemplu, gradele de comparație: româna păstrează cele trei grade latinești, dar, dacă trebuie făcută o comparație cu un adverb înrudit semantic, lucrurile se schimbă – cazul comparației *mai dulce ca mierea*) și unele fapte de limbă nelalocul lor („în Banat, de pildă, bătrânii, trecând averea asupra celor tineri își asigură dreptul de *ținere*, iar nu de *ținere*, ca să-l avem pe *ține*. Iată deci că și țăraniii bănațeni calcă pe urmele gramaticii latinești”, p. 5).

Un neajuns major îl constituie, în viziunea lui Nemoianu, lipsa școlilor românești și a unei gramatici, pe care vechii cărturari și dascălii au trebuit să o conceapă „trasă din limba poporului și controlată de regulile precise ale gramaticii latinești” (p. 5), ceea ce înseamnă că,

[...] pentru a vorbi corect românește, este mai de folos să știi latinește decât franțuzește, iar, pentru a vorbi curat, mai trebuie să ai puțină cunoștință și de limbile slave și chiar de turcă, căci altfel nu știi să faci o alegere dreaptă între mai multe cuvinte care tălmăcesc aceeași noțiune, interesul fiind să-l nimerești pe acela românesc, dacă există. (p. 5).

Recomandarea lui Nemoianu îi privește în special pe acei învățați care s-au lăsat influențați de limbile străine însușite, însă nu și pe oamenii simpli, care, dacă nu vorbesc decât româna, nu pot să greșească.

Următoarele observații ale omului politic (*Simțul limbii*) se referă la cei care au făcut apel la feluriți profesori spre a învăța limbi străine, demers care nu poate fi benefic pentru români, întrucât, prin acesta, se pierde simțul limbii, iar, în comunicare, se observă un oarecare grad de artificialitate:

Cei ce și-au făcut educația din fragedă copilărie cu profesori sau profesoare străine, învățând românește abia mai târziu, nu-și dau seama că, odată cu poezia vieții românești a celor dintâi ani, ei au pierdut, într-o măsură oarecare, și simțul limbii românești. Altfel, ei nu ar putea săvârși greșeli elementare de limbă pe care țăranii nu le-ar putea face pentru nimic în lume. (p. 7).

Spre a-și confirma ipoteza, Nemoianu aduce în discuție bine-cunoscuta sintagmă *în cap*, folosită greșit *pe cap*, în enunțuri precum *Îmi pun pălăria pe cap*, unde ar trebui să avem *Îmi pun pălăria în cap*, pe care unii contemporani ai săi o combat, răspunzând: „doar nu vrei să mă convingi să bag pălăria înlăuntrul căpățânii atunci când eu vreau s-o pun deasupra capului?” (p. 7), și pe care o evită, întrucât nu vor să învețe limba de la poporul fără de învățatură și cultură. După cum bine știm, în zilele noastre, construcția condamnată de către Nemoianu în veacul trecut s-a impus, pe alocuri mai auzindu-se, ocazional.

În schimb, mai vechea structură de tipul *cutia cu chibrituri* este amendată de jurnalistul bănățean, care susține că este de preferat ca vorbitorii de limba română să folosească *o cutie de chibrituri*. Întocmai se petrec lucrurile și în cazul altor sintagme asemănătoare: „*un țap cu bere*, în loc de *un țap de bere*; *un car cu fân*, în loc de *un car de fân*” (p. 8). O atare greșeală reperată în română nu ar trebui pusă pe seama influenței franceze, căci, în fapt, avem a face cu două valori ale genitivului, identificabile și în celelalte limbi romanice (*genitivus partitivus* și *genitivus qualitativus*).

Petru Nemoianu ia atitudine și împotriva acelor care fac greșeli de acord (între singular și plural) de tipul *oamenii se duce, actele vorbește*, care pot fi întâlnite (mai rar) și la popor, însă trebuie să judecăm

lucrurile diferit la cele două tipuri de vorbitori avuți în vedere (oamenii instruiți și cei fără școală). Lui Nemoianu i se pare curios că

[...] oamenii cu carte întrebuițează acest dezacord aproape în fiecare zicere, pe câtă vreme poporul numai în anumite cazuri. Firesc ar trebui să se întâmple pe dos, căci intelectualii sunt mai în măsură să știe că și în gramatica latinească era cunoscut acordul *ad intellectum*, mărginit la câteva cazuri speciale. (p. 9).

În incursiunile sale lingvistice, politicianul bănățean are în vedere și influențele străine asupra limbii române (*Limba franco-română*), care pot fi observate mai cu seamă în paginile unor publicații centrale. Afluxul de neologisme din coloanele acestora împiedică înțelegerea adecvată a informațiilor, în ciuda cunoștințelor de gramatică latină sau a stăpânirii limbii poporului. Pentru o cuprindere adecvată a sensului, Nemoianu a fost obligat să recurgă la consultarea dicționarelor, chiar dacă, afirmă acesta, era *român o mie la sută* sau *român verde*, după cum se spunea odinioară și în ciuda faptului că „până la mine nimeni din neamul meu nu văzuse străini” (p. 12).

La un moment dat, Petru Nemoianu a constatat că buna cunoaștere a limbii franceze este tot mai necesară, iar înrolarea în armată și prizonieratul siberian i-au prilejuit învățarea acestui idiom, ceea ce a facilitat lectura jurnalelor. Însă ziaristul bănățean se întreabă: „care este rostul limbii unui popor?” (p. 12).

Spre a răspunde la propria-i întrebare, politicianul din Banat face apel mai întâi la istorici, care consideră că limba este un element primordial care dă naștere unei țări și unei națiuni, iar menirea acesteia este una esențială, și anume cea de a înlesni „înțelegerea dintre fiii aceluiași popor și mijlocul cel mai sigur pentru propășirea lui, sub raporturile vieții, individuale și colective” (p. 12).

Părerea lui Petru Nemoianu este că limba română „trebuie să fie cu cea mai mare ușurință înțeleasă de către toți cei ce o vorbesc și o scriu, iar nu una care să o înțeleagă numai cei ce vorbesc și franțuzește” (p. 12). O astfel de limbă, care este în strânsă dependență de cunoașterea limbii franceze, nu este naturală și nu este a românilor, întrucât este

întrebuințată doar de un număr redus de oameni, și anume cei care cunosc amândouă limbile.

Aceeași idee este adusă în discuție și când autorul se referă la limba turcă (*Limba osmană*). Acesta ține să precizeze că doar „cei ce au trăit timp mai îndelungat sub stăpâniri străine sunt în măsură să cunoască toate urmările rele pe care le-am întâmpinat de pe urma unei limbi vădit deosebite” (p. 15). Nemoianu reiterează ideea că

[...] niciun român conștient nu poate îngădui două limbi românești: una pentru clasa cultă și alta pentru popor, deoarece aceasta cuprinde în sine primejdia destrămării noastre culturale și naționale. Cine nu înțelege acest lucru elementar, acela ori nu este, ori nu vrea să fie român. (p. 16).

Implicat nu numai politic, ci și cultural, Nemoianu își continuă demersul său în capitolul intitulat *Lupta pentru limbă*, în care se ridică împotriva tuturor acelor care nesocotesc limba română și care o distrug. Acesta observă existența unui fenomen similar celui identificabil în sfera financiară: „când moneda proastă alungă pe cea bună, astfel încât va fi nevoie de o luptă lungă și îndârjită până să putem impune un curent de însănătoșire” (p. 19), iar, când face asemenea afirmații, îi are în vedere pe cei care strică limba „din simplă maimuțareală”, spre a fi percepuți de către ceilalți ca oameni „subțiri”, lupta trebuind să fie „dusă personal și fără cruțare” (p. 19).

În sprijinul obiectivelor sale, aduce în discuție exemple din viața cotidiană, pe care le-a reperat în diverse situații și pe care le explică în amănunt:

Ducându-mă odată într-o casă-bloc și aruncându-mi privirea spre ascensor, ochii mei se opriră la o bucată de hârtie care anunța: *defect fiind stricat*. Deși nu aveam de gând să mă urc cu ascensorul, totuși mă oprii și începui să înjur administrația blocului care îndrăznește să ție în slujbă străini care nu știu românește, până când am alarmat întreg personalul de serviciu care se căznea în fel și chip să mă asigure că sunt români cu toții, de la țară, dar că, auzind pe boieri că zic „defect” și neștiind ce înseamnă, au mai adăugat de la ei „stricat”, cuvânt pe care îl înțelegeau și ei.

Trecând peste câteva ceasuri, am putut constata că o altă hârtie anunța simplu de tot „stricat”. (p. 20).

În fapt, aspectul esențial asupra căruia ne atrage atenția jurnalistul bănățean este că trebuie să fim atenți la conașionalii noștri când folosesc limba română și să le atragem întotdeauna atenția la eventualele greșeli de limbă pe care le fac. Nemoianu propune ca Ministerul Culturii Naționale și al Cultelor să se implice mai mult și, astfel, ar putea ca, în scurt timp, să-i dezvețe „pe elevi și pe profesori de a mai saluta în franțuzește, că *bună ziua* și *bună seara* nu sunt cu nimic mai urâte și nici de neam mai puțin nobil” (p. 22).

Autorul nutrește convingerea că, până la urmă, se vor lua măsuri de îndreptare, normative, căci, la școlile străine pe care le-a frecventat, profesorii l-au învățat că „este prea frumos să știi limbi străine, dar este o datorie să o cultivi și să o respecti pe a ta, în orice împrejurare a vieții” (p. 23)⁴.

În studiul următor (*Bătălia prânzului*), Nemoianu acordă mai multă atenție limbii vorbite de colegii săi din redacția ziarului, care, chiar dacă folosesc numeroase nelogisme, nu abuzează și nici nu se încăpățânează să le folosească cu tot dinadinsul. Ziaristul evocă momentele în care au fost discuții pro și contra privitoare la utilizarea unor cuvinte precum *a dejuna* și *a prânzi* sau *cină* și *supeu* (cum s-ar potrivi acesta în echivalarea *cinei celei de taină* cu *supeul secret*).

Concluzia la care ajunge, după discuții amicale, este că „românul nu are cuvinte decât pentru felul lui de viață, nu și pentru acela al străinilor” (p. 25) și că, cel mai adesea, din convorbirile lingvistice, „se poate alege cu un folos real și amărâta limbă românească” (p. 26).

Un alt studiu interesant (*Cultura și limbile străine*) este rezervat din nou limbii franceze, considerată importantă în epocă, fiind folosită „cu rost și fără rost” într-atât, încât a ajuns să altereze firea limbii române. Contemporanii săi se căznesc să arate că stăpânesc această limbă și să pară culți, iar cei care nu o folosesc „își ascund neștiința făcând pe naționaliștii vorbind numai românește” (p. 27).

După Nemoianu, adevărata cultură nu ține neapărat de cunoașterea limbilor, căci, dacă ar fi așa,

⁴ A se vedea și Gomboș/Stan-Gomboș (2008: 55).

[...] cei mai culti oameni din lume ar fi chelnerii, „voiajorii” comerciali și portarii de hoteluri, cu toții renumiți ca vorbitori de limbi străine. Nici birjarul parizian nu ar rămânea prea mult în urmă, căci el vorbește, desigur, o franțuzească cum puțini străini și-o pot însuși. (p. 27).

Nemoianu este de părere că, dacă evită să vorbească într-o limbă străină, oamenii din vremea sa nu o fac din neștiință, ci, mai degrabă, acordă respectul cuvenit limbii române, făcând dovada demnității lor de români. Nemoianu își exprimă, de altfel, dorința ca românii să vorbească între ei românește, însă nu este împotriva studiului și a cunoașterii limbilor străine sau cel puțin a două feluri de limbi: „acelea cu circulație universală, cât și acelea ale popoarelor învecinate” (p. 28). Primele au rolul de a deschide drumuri spre literatură și știință, iar celelalte asigură o conviețuire pașnică cu vecinii. La oamenii simpli, se poate observa o reală stimă pentru cei care cunosc limbi străine, ceea ce este de apreciat, date fiind condițiile sociale.

În următoarea secvență (*Înapoi la ogorul și la limba românească*), învățatul bănățean revine la problema spinoasă a neologismelor, întrucât unii dintre cunoscuții săi i-au reproșat că, în ciuda părtinirii pentru limba română, autorul a strecurat în scrisul său neologisme. Însă cei din jurul său nu trebuie „să râvnească la moartea păcătosului, ci la îndreptarea lui” (p. 32). După cum afirmă Nemoianu, Academia, scriitorii ori ziariștii nu se achită întotdeauna de obligațiile pe care le au, printre care se numără și apărarea limbii. Maeștrii învățați nu ajută întru nimic și promovează limba franceză, părăsind fără nicio justificare limba strămoșească („ogorul limbii românești”), ceea ce „fiii de ciobani și de țărani nu pot să facă nici în ruptul capului” (p. 33).

Nemoianu susține că, dintr-un român necultivat, se mai poate făuri un element folositor neamului, dar, dintr-unul înstrăinat, nu:

El se va tângui mereu după Parisul pe care nu-l are la noi și se va trudi să importe cât mai mult din viață de acolo, iar nu să păstreze cu sfințenie viața românească pe care el o urăște din suflet, din moment ce se îndepărtează de tot ce este românesc și nu-i mai face plăcere nici limba românească. (p. 34).

Observațiile din articolul rezervat pronunțării sunetelor (*Nazalizarea*) privesc așa-numiții *pocitori de limbă*. Aceștia întrebuințează cuvintele românești „și le schimonosesc, încât ele ne par a fi străine” (p. 35). Este vorba despre situațiile în care prepoziția *după* este pronunțată *dupe* și de cazurile în care conferențiarilor de la radio nazalizează precum francezii. Nemoianu susține că nazalizarea franțuzească „nu pare să sune frumos decât franțujilor” (p. 36) și că oamenii de rând îi iau în derâdere pe cei care vorbesc pe nas, numindu-i *fonfi*.

Titlul următorului studiu (*Slavonisme și latinisme*) este edificator pentru discuțiile din paginile sale, în care este analizat semantismul cuvântului *concept*, accentuarea cuvântului *zahăr* ori folosirea lui *contra* și *împotriva*, ultimul neutilizându-se în Banat, unde circulă *contra* (*io nu mi-s coantră*) etc.

Rezumând, autorul consideră că latinismele ori slavonismele regionale, fie acestea bănățenești sau moldovenești, nu trebuie nici generalizate și nici repudiate. În această situație se găsește expresia bănățeană *tot natu*, căreia, după ani în care a fost luată în derâdere, „nu-i mai trebuie mult să devie o expresie curentă și respectată pe întreg cuprinsul pământului românesc. Și e bine așa, fiindcă « tot natu » este un arhaism care face cinste mare limbii noastre” (p. 41).

Ultima secțiune a cărții este rezervată așa-ziselor *Limbi moarte* (latina și greaca), așezate de către generația tânără „la muzeul de antichități” (p. 43), întrucât nu-și mai găsesc locul în secolul al XX-lea. În pofida acestei stări de fapt, Petru Nemoianu consideră că, pentru români, limba latină n-a murit, căci „limba și gramatica latinească stau la temelia limbii românești și pe care nu se poate clădi ceva nou fără să cunoști alcătuirea și rezistența fundamentului” (pp. 44-45).

4. În loc de concluzii

În ciuda faptului că nu a avut studii filologice, ziaristul bănățean a făcut dovada cunoașterii în cele mai mici amănunte a limbii române și a influențelor majore (mai ales la nivel lexic-semantic) pe care aceasta le-a suferit.

Dintre toate cele precizate de autor, se detașează referirile la franceză, folosită adesea de către oamenii de carte ai timpului său. Nu în ultimul rând, pledoaria sa ancorată în românism trebuie pusă fără

îndoială și pe seama evenimentelor politice ori istorice la care a fost părtaș sau în care s-a implicat în manieră susținută, precum mulți dintre contemporanii săi. Uitate prea devreme atât de lingviști, cât și de jurnaliștii de la noi, instantaneele lingvistice interbelice, surprinse și descrise de către Petru Nemoianu, chiar dacă sunt eterogene, rămân de actualitate. Unele dintre tendințele semnalate de acesta pot fi reperate și în româna de astăzi, ceea ce sugerează că normele nu s-au așezat într-un tot.

BIBLIOGRAFIE

- Banciu, A., 1913, *Cum vorbim și cum ar trebui să vorbim românește ? (Ardelenisme și alte -isme)*, ediția autorului, Brașov, Tipografia I. Chiroiu.
- Foartă, M., 2004, „Analele Banatului”, în Simion, E. (coord.), *Dicționarul general al literaturii române*, vol. I (A-B), București, Editura Univers Enciclopedic, pp. 152-153.
- Gomboș, C. C., A. E. Stan-Gomboș, 2008, „Din activitatea dr. Elie Miron Cristea, episcop al Caransebeșului pentru realizarea Marii Uniri”, în *Coloana infinitului*, XI, 2 (65), pp. 54-62.
- IR = Berindei, D., Gh. Platon, Gh. Cliveti, Gh. Iacob, I. Scurtu (coord.), 2010-2015, *Istoria românilor*, vol. VII/2 (*De la Independență la Marea Unire – 1878-1918*) – vol. VIII (*România reîntregită – 1918-1940*), ediția a II-a, revăzută și adăugită, București, Editura Enciclopedică.
- Jurma, Gh., 2012, „Petru Nemoianu”, în Petcu, M (coord.), *Istoria jurnalismului din România în date. Enciclopedie cronologică*, Iași, Editura Polirom, p. 1890.
- Lahovary, I. N., 1910-1911, „Cum s-a stricat limba românească”, în *Convorbiri literare*, XLIV, nr. 10/2, pp. 1085-1098; XLV, nr. 1-4, pp. 23-44; pp. 159-173; pp. 279-298; pp. 411-430.
- Măruță, T. D., [1937], „Cazul” T. Pisani și neologismele în limba română, Craiova, Tipografia „Speranța”.
- Negulescu, C., E. Todoran, 1919, *Câteva îndrumări în dialectul ardelenesc. A vorbi și scrie mai corect românește*, Brașov, Tipografia „Unirea”.
- Nemoianu, Al., 2007, „Petre Nemoianu – Pagini uitate/Petre Nemoianu – O restituire”, în *Noua arhivă românească*, 17 februarie, p. 1; <<https://arhivaromaneasca.wordpress.com/arhive/cronici-si-amintiri-de-familie/petre-nemoianu-pagini-uitate-re-editate-de-alexandru-nemoianu/>>, consultat în 15/03/2023.
- Nemoianu, P., [s.a.], *Limba românească. Părerea unuia care n-a învățat la școala românească*, București, Editura „Cercului Bănățenilor”.
- Pisani, T., 1942, *Limba noastră*, discurs rostit la 5 martie, cu răspunsul dlui Profesor Eugen Herovanu, București, Imprimeriile „Dacia Traiană”.

- Tălășescu, Al., 1912, *Cum s-a stricat limba românească? Răspuns la studiu literar-filologic cu acelaș titlu al domnului I. N. Lahovary („Convorbiri literare” 1911)*, Arad, Tipografia „Concordia”.
- Trohani, N., 2002, „Ziaristul Timoleon Pisani (1868-1943). Schiță biografică”, în *Muzeul Național*, XIV, pp. 214-238.